

ПЕРШЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРІЛЕЦЬКИХ ПІСЕНЬ

Людмила Іваннікова

Оксана Кузьменко. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. — Л. : Інститут народознавства НАН України, 2009. — 296 с. іл.

Авторка монографії — львівська фольклористка Оксана Кузьменко — відома в науці як дослідниця проблеми теорії та історії фольклорно-літературних взаємозв'язків, поетики українських фольклорних новотворів ХХ ст., зокрема стрілецької пісенності, народної прози про Першу світову війну, фольклору виселенців тощо. Високо оцінений науковцями впорядкований нею академічний збірник «Стрілецькі пісні» (Львів, 2005).

Тож з великою цікавістю була сприйнята нами й монографія О. Кузьменко, присвячена цьому майже не дослідженому жанрові літературно-народної творчості. Слід нагадати, що до початку 1990-х років про цей пласт фольклору в підрадянській Україні не могло бути й мови, хоча «перелицьовані» стрілецькі пісні звучали навіть по радіо. Та мало хто знав про витоки цих пісень, хоча вони й були дуже популярними. Лише на початку 1990-х почали вони входити в життя пересічних громадян незалежної України, тобто відбувався процес другої, штучної фольклоризації цих пісень шляхом усного поширення, публікацій у періодиці, концертного виконання. Тоді ж творилися нові їх кодифікації: текстові та мелодичні.

Тому годі й говорити про актуальність та життєву необхідність праці відомої львівської фольклористики, яка нарешті заповнила цю прогалину в історії нашого фольклору. Уперше за сто літ існування цього явища народної культури ми нарешті маємо глибоке й кваліфіковане його дослідження.

Не секрет, що кожна стрілецька пісня мала своїх авторів — чи то відомих (Р. Купчинський, Б. Лепкий, Л. Лепкий, М. Вороний та ін.), чи то невідомих, колективних. Унаслідок фольклоризації тексту й мелодії кож-

на пісня дала десятки варіантів. Сотні пісень виникли в народі про самих січових стрільців. Цей матеріал не був ні записаний, ні систематизований, не кажучи вже про наукове видання цих пісень. Заслуга О. Кузьменко полягає насамперед у здійсненні власних записів (переважно на терені Правобережної України), а також у виявленні й атрибуції опублікованих у періодиці (починаючи з 1914 р.) та збережених в архівах стрілецьких пісень, пісень про січових стрільців та інших, пов'язаних з ними, фольклорних явищ. Першим результатом цієї значної й копіткої праці стало академічне видання «Стрілецькі пісні»¹.

У збірнику вміщено близько 500 пісень з варіантами, до яких додаються й мелодії та коментарі. Уперше стрілецьку пісню репрезентовано повно, комплексно (науковий апарат займає більше 100 с.). Крім друкованих та архівних матеріалів, основу збірника склали власні записи О. Кузьменко, здійснені упродовж 1992—2002 років у шести областях України.

Закономірно, що після проведення такої масштабної пошукової та експедиційної роботи з'явилася на світ глибока і ґрунтовна наукова розвідка О. Кузьменко «Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність», у якій авторка узагальнює увесь зібраний матеріал, простежує історію виникнення та функціонування стрілецьких пісень у традиційній культурі протягом цілого століття. Тут уперше розкрито лабораторію фольклоризації цього виду творчості завдяки наявності в розпорядженні О. Кузьменко різночасових записів, простежено процеси виникнення текстових варіантів, взаємодії різних фольклорних жанрів, зміни смислового та ідейного наванта-

ження, переосмислення давніх мотивів, сюжетів, символів, виникнення нових, закріплення їх у системі цього жанру. Усе це засвідчує неабияку обізнаність авторки з проблемами теорії літератури й теорії фольклору, але найважливіше — це глибоке знання самих пісень, без чого будь-яка праця не може бути правдивою та об'єктивною. Дослідження О. Кузьменко ґрунтується значною мірою на власних польових записах, здійснених у 1992–2009 роках у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій, Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській, Рівненській, Волинській, Київській та Закарпатській областях України, а також у Польщі, Канаді, у Зеленому Клину (Росія), — це близько тисячі фольклорних зразків! Щодо архівних матеріалів, то авторка скористалася документами десяти державних та приватних фондів. Серед них — архів Інституту народознавства НАН України (Львів) та Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Центральний державний історичний архів у м. Львові, відділ рукописів та відділ мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві тощо. Виявлено не лише записи стрілецьких пісень, а й оповідання, спогади, анекдоти, поетичні твори, розповіді про події Першої світової війни та записи з фронту (щоденники, звіти), нотні збірки, матеріали до історії Легіону Українських Січових стрільців, листи, рукописні журнали та ін. Пісенний пласт охоплює весь період від найдавніших записів, надісланих різними збирачами до Етнографічної Комісії Наукового товариства ім. Шевченка (1914–1920 рр.), до записів наших сучасників — Григорія Дем'яна, Михайла Іванюка, Олександра Правдюка.

Книга багата й на ілюстрації. Це насамперед портретна галерея авторів, виконавців та збирачів стрілецьких пісень, героїв УСС, титульні сторінки раритетних видань, рідкісні рукописні документи, меморіальні місця і про-

сто фотографії, зроблені в окопах, під час походів та на відпочинку. Науково-теоретична база дослідження налічує близько 500 позицій — це праці Ф. Колесси, І. Франка, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Р. Купчинського, Б. Лепкого, Г. Нудьги, В. Погребенника, О. Правдюка, С. Грици, Г. Дем'яна, Р. Кирчіва, школу якого й представляє О. Кузьменко. А ще — понад 100 збірників і окремих публікацій добірок народних пісень.

Усе це — зовнішнє враження від книжки. Після її прочитання розкривається і внутрішній зміст, який відзначається глибоким проникненням авторки у сферу предмета дослідження, науково обґрунтованими теоретичними положеннями, новим, свіжим поглядом на давню проблему взаємозв'язку і взаємовпливу літературних і фольклорних явищ.

Без сумніву, можна зазначити, що такого дослідження ще не було ні в українській фольклористиці, ні в літературознавстві. Найбільше достоїнство книги О. Кузьменко в тому, що вона вперше так скрупульозно, на багатьох зразках простежила складний і багатогранний процес фольклоризації пісень літературного походження з усіма його нюансами. До таких належать непоодинокі випадки колективного творення багатьох пісень, цілеспрямоване впровадження їх у народний репертуар з метою піднесення патріотичних почуттів, поширення їх у фольклорному середовищі за законами усного побутування, народне редагування і шліфування текстів, пристосування їх до канонів усної пісенної традиції тощо. Здійснивши порівняльно-текстологічний аналіз пісень, О. Кузьменко атрибутувала первісні, авторизовані та проміжні варіанти, простежила послідовність їх виникнення, у результаті чого зуміла виявити основні механізми фольклоризації авторського тексту. Передусім це написання поезії на популярну в народі мелодію, використання поетики традиційних фольклорних жанрів, що забезпечувало швидке засвоєння і трансляцію твору в середовищі січових стрільців, які стали головними ретрансляторами його в позавійськове,

фольклорне середовище. Таким довершеним зразком фольклоризму є, наприклад, пісня «Їхав козак на війноньку».

О. Кузьменко зауважує, що саме глибокий фольклоризм, опертий на засадах зовнішньої простоти, ритмомелодики народних пісень, народнопісенної поетики, образів і символів, актуалізація злободенних проблем та відображення почуттів основної маси січових стрільців і всього народу забезпечували швидкий процес фольклоризації. Твори, які мало відповідали духові часу, стосувалися занадто інтимних переживань, були далекими від народної поетики, фольклоризації не зазнали.

Важливу роль відігравав і попередній відбір, тобто відсіювання невдалих або важких для виконання пісень, що суперечили канонам фольклорної творчості. Не останнє місце в цьому процесі належить і передрукам, концертному виконавству, особливо в часи другого, від початку Незалежності, відродження стрілецьких пісень. О. Кузьменко порушує проблему штучної фольклоризації, фольклоризації шляхом пародіювання, проблему міжпоколінної трансляції, ролі гендерного та субкультурного чинників у цьому процесі, проблему функціонування стрілецьких пісень в неукраїнському середовищі.

Дослідивши лабораторію фольклоризації на основі порівняльно-текстологічного аналізу, авторка виділяє два основні типи текстових змін, що відбувалися в процесі народного редагування або шліфування кожної пісні: лексико-формальні (коли авторські епітети замінюються традиційними фольклорними формами) та семантично-сміслові.

До засобів редагування належать спрощення авторського тексту з метою наближення його до народного, уникнення діалектизмів, індивідуальних образів, нівелювання топонімів та антропонімів, заміна їх на загальнопоширені у фольклорі локуси (край, Дунай, Україна), зміна персонажів, скорочення сюжету, контамінація текстів літературних і народних пісень, міжжанрова дифузія (перехід до іншої жанрової групи), переосмислення ідеї та змісту

тощо. Загалом ця частина монографії характеризується новизною. Таке спостереження можна зробити лише на багатому емпіричному матеріалі, коли є численні варіанти, різночасові записи. О. Кузьменко оперує цим матеріалом, тому й узагальнення авторки звучать цілком переконливо, наприклад висновок про те, що стрілецькі пісні — це поліфонічне явище сучасного фольклору, яке не має «канонічної» жанрової чіткості та однорідності, а несе в собі ознаки й поетику різних традиційних жанрів — історичних, козацьких, рекрутських і солдатських, ліричних, побутових і жартівливих пісень, балад та романсів. У зв'язку з цим авторка пропонує свою класифікацію цього пісенного пласта, в якій віддає перевагу не жанровому, а тематичному принципові. Тому вона виділяє дві групи пісень за мотивами: громадсько-політичні та інтимно-елегійні.

Розглядаючи основні мотиви стрілецьких пісень, О. Кузьменко доходить висновку, що вони є творчим продовженням козацьких та історичних пісень, увібрали в себе традиційні образи-символи та мотиви (заклик до бою, прощання з родиною чи коханою дівчиною, смерть на полі бою, звертання до матері, дівчини, похорон та оплакування стрільця). Однак на противагу історичним пісням, тут уперше звучить ідея боротьби за незалежну українську державу, ідея смерті воїна за Україну, за її волю. Цим піднесенням настроєм, вірою в перемогу та у воскресіння України, готовністю до осмисленої боротьби контрастують вони з рекрутськими та солдатськими піснями, в яких панує депресивний настрій, безнадія, очікування безглуздої та неминучої смерті.

Відомо, що стрілецькі пісні шляхом контамінації з новими мотивами були основою для виникнення повстанських пісень. Цей процес також досліджує О. Кузьменко. Водночас вона вперше виявила, що вони репрезентують ще одне джерело походження емігрантських пісень, на що досі не звертали уваги дослідники цього пласта.

Цікавий і останній розділ монографії, де О. Кузьменко розглядає народні пісні про січо-

вих стрільців і намагається поставити крапку в дискусії з питань атрибуції та класифікації цього жанру. Тут авторка виділяє дві групи — пісні стрілецького середовища (маршово-закличні, жартівливо-сатиричні, переробки побутових пісень, пісні-хроніки, історичні) та пісні поза-стрілецького середовища (колядки, щедрівки, гаївки, балади, повстанські адаптації). За допомогою текстологічного аналізу та порівняння художньо-поетичних засобів О. Кузьменко показала тяглість традиції від дум, козацьких, жовнірських та солдатських пісень і довела, що ці пісні є не що інше, як результат еволюції історичної пісенності. Узагальнивши власні теоретичні спостереження, О. Кузьменко дала визначення цих пісень, розкрила їх типологічний зв'язок з польськими легіонерськими піснями, що виникли в той самий воєнний період.

Крім теоретико-методологічного, монографія О. Кузьменко має також історіографічне значення. Адже у сферу дослідження фольклористики ввійшли: історія збирання, публікації та вивчення пісень з моменту їх виникнення аж до наших днів, створення картосхеми місць запису цих пісень. О. Кузьменко з'ясовує історію майже кожної популярної стрілецької пісні від передумов її виникнення аж до появи фольклоризованих варіантів. Це стосується таких пісень, як «Ой у лузі червона калина», «Чуєш, брате мій», «Ой видно село», «За Україну, за її волю», «Іхав стрілець на війноньку», «Зажурились галичанки», «Коли ви вмирали», «Мав я раз дівчиноньку», «Пиймо, друзі» та ін.

Монографія О. Кузьменко написана на широкому історичному тлі. Використовуючи матеріали періодики, листи, спогади, авторка подає історію УСС та інших національно-патріотичних молодіжних організацій — «Січ», «Соколи», «Пласт», — які породили цілу плеяду талановитих військових поетів і компози-

торів, що згодом стали світочами української культури: Богдан та Левко Лепкі, Михайло Гайворонський, Роман Купчинський, що творили свої пісні прямо в окопах. Уперше дізнаємося про значний вплив Івана Франка як почесного члена УСС на формування національно-патріотичних ідеалів молодого покоління. О. Кузьменко також виявила співавторство С. Чарнецького та Г. Труха у створенні гімну українських січових стрільців («Ой у лузі червона калина»), встановила авторів і дати створення багатьох інших пісень, написала біографії їхніх творців за архівними та раритетними друкованими джерелами, виявила помилки стосовно авторства окремих пісень, які тиражувалися у виданнях, розшифрувала низку псевдонімів.

З монографії О. Кузьменко дізнаємося й про реальних героїв стрілецьких пісень, і про те, яким чином реальна особа стає образом-символом бойового духу і патріотизму.

Авторка доводить, що всі пісні, навіть жартівливі, присвячені реальним людям, спроектовані на конкретні події та постаті (Михайло Сух, Федір Черник, Іван Цяпка, Олена Степанів). Однак у процесі фольклоризації ці події та постаті міфологізувалися. Цікава думка авторки про те, що веселі та войовничі пісні склалися під час бойових дій, а ліричні, романси — у дні перемир'я.

Отже, О. Кузьменко здійснила значну, гідну подиву пошукову роботу, поєднання якої зі скрупульозним науковим аналізом дарувало українській науці фундаментальне монографічне дослідження, яке відразу ж стало в ряд найкращих досягнень фольклористичної думки і разом з працями видатних сучасників — Р. Кирчіва, Г. Дем'яна, С. Грици, О. Бріциної, С. Мишанича та ін. увійшло до золотого фонду української фольклористики.

¹ Стрілецькі пісні / упорядкув., запис, вступ. стаття, коментар та додатки Оксани Кузьмен-

ко. — Л. : Інститут народознавства НАН України, 2005. — 640 с., 32 с. іл.